

Architektura modernistyczna w przestrzeni miejskiej Opola

Ewa Kalbarczyk-Klak

Po podziale Śląska w 1921 roku Opole stało się siedzibą władz prowincji górnośląskiej. Wiązało się to zarówno z przeniesieniem licznych urzędów z Katowic, jak i napływem kadry urzędniczej oraz ludności przesiedlonej z obszarów wyłączonych spod wpływów niemieckich. Architektura modernistyczna lub nawiązująca do modernizmu wkroczyła wówczas we wszystkie sfery życia codziennego, stając się znaczącym czynnikiem kształtującym dzisiejszy obraz miasta. Obiekty z tego czasu znajdują się zarówno w centrum Opola jak i na peryferiach, a modernistyczne osiedla zajmują większość wschodniej części miasta.

Zmiany administracyjne spowodowały znaczne ożywienie w budownictwie mieszkaniowym, trwające w zmiennym natężeniu do ok. połowy lat trzydziestych XX wieku. Tylko w latach 1923-24 liczbę mieszkań zwiększono o blisko 1900, przy czym głównymi inwestorami były wówczas władze państwowe, miasto oraz towarzystwa i spółdzielnie budowlane¹, takie jak *Wohnungsfürsorgegesellschaft für Oberschlesien/ Oppeln*, *National Sozialistische Schlesische Siedlungsgesellschaft/Breslau* czy *DEWOG – Deutsche Wohnungsfürsorge für Arbeiter, Angestellte und Beamte*². Zabudowa mieszkaniowa koncentrowała się głównie we wschodniej i północnej części miasta, pozostałe kierunki rozwoju były ograniczone przez zespół cementowni i węzeł kolejowy.

Domy wielorodzinne

W latach dwudziestych powstało w Opolu kilka zespołów zabudowy wielorodzinnej. Były wśród nich między innymi domy przy ul. T. Kościuszki, zabudowania przy ul. J. Ligonia i Plebiscytowej oraz osiedle między ul. 1 Maja, Plebiscytową i Katowicką³.

Wzdłuż południowej strony ul. Kościuszki wzniesiono budynki trójkondygnacyjne, przykryte wysokimi dachami. Przylegając do siebie, tworzą zwarty ciąg zabudowy, o poszczególnych „segmen-

języcznych opracowaniach, lub gdy analogie do budynków o ustalonym autorstwie są oczywiste. Nie przeprowadzono dotychczas kwerendy archiwalnej w celu ustalenia projektantów, informacji tych nie zawierają też współczesne opracowania dotyczące architektury Opola. Rozpoznanie środowiska architektów działających w Opolu w okresie międzywojennym jest jednym z celów prowadzonych badań.

1. Fragment zabudowy ul. Plebiscytowej w Opolu, lata dwudzieste XX w. Fot. E. Kalbarczyk-Klak, 2008.

1. Adamska Monika, *Wybrane aspekty rozwoju przestrzennego Opola w latach 1816-1945*, Opole 2006, s. 65. Mps w zbiorach biblioteki Politechniki Opolskiej.

2. Kaluza Victor, *Kleinwohnungen in Oberschlesien*, „Der Oberschlesier”, 1930, Jg. 12, H. 3, s. 218.

3. W tekście podano nazwiska architektów w przypadku, gdy autor realizacji wymieniony jest w archiwalnych miejscowych gazetach i niemiecko-

tach” wyróżnionych kształtem detalu – mocno uproszczonego, nawiązującego do form historycznych. W gładkich elewacjach osie mieszczące wejścia akcentowane są trójkątnie lub półkolistnie zwieńczonymi ryzalitami, wspartymi na dwóch filarach.

Podobnie wyglądają kwartały między ul. Ligonía i Plebiscytową – tak jak i poprzednie – wzniesione dla pracowników kolei. Proste, tynkowane elewacje zdobione są dużymi ostrołukowymi wnękami w przyziemiu, łamanymi gzymсами oraz uproszczonymi naczółkami nad wejściami. Elewacje zwrócone są na wschód i zachód, a wewnątrz zabudowy znajdują się ogólnodostępne podwórza. Od strony północnej w założenie wkomponowano pomnik poświęcony żołnierzom 63. pułku piechoty poległym w I wojnie światowej autorstwa Thomasa Myrcka, odsłonięty w 1924 r.

Pomiędzy ul. 1 Maja, Robotniczą i biegnącą łukiem ul. Plebiscytową, wzdłuż uliczek w układzie północ – południe zaplanowano dla urzędników osiedle niewielkich, krytych wysokimi dachami domków dwu- i wielorodzinnych, tworzących ciągi zabudowy. Przy każdym domu znajdował się ogródek, a całe osiedle cechuje małe zagęszczenie zabudowy. Dominującym elementem osiedla oraz „bramą” do niego prowadzącą jest trójkondygnacyjny budynek, założony na planie wielokrotnie łamanej linii, z głównym skrzydłem wspartym na trzech rzędach filarów, pod którym przebiega ul. Plebiscytowa. Na elewacjach występuje szereg historyzujących motywów zdobniczych, umieszczonych głównie w pasach pomiędzy oknami, ale również wokół otworów drzwiowych. Górna kondygnacja głównego skrzydła oddzielona jest od pozostałych wydatnym gzymsem i zwęża się schodkowo ku górze. Schodkowe szczyty i przejazd bramny pojawiają się także w zrealizowanej w latach 1922-25 zabudowie sąsiedniej ul. Katowickiej.

W latach trzydziestych powstała wielorodzinna zabudowa Placu Kazimierza. Plac ma kształt zbliżony do trójkąta, którego wnętrze wypełnione jest zielenią, przy dwóch bokach usytuowane są cztery 3- i 4-kondygnacyjne bloki, a trzeci bok tworzy ul. Niemodlińska. Budynki te cechuje prosta bryła oraz – w trzech przypadkach – wprowadzenie parterowych pawilonów handlowo – użytkowych o zaokrąglonym narożniku. Tylne elewacje budynku bez pawilonu dzielona jest

2. Dom wielorodzinny przy Placu Kazimierza w Opolu, proj. Albrecht Jäger, ok. 1930. Fot. E. Kalbarczyk-Klak, 2008.

pasami galeriowych balkonów, z których prowadzą wejścia do części mieszkań. W pozostałych budynkach do mieszkań wchodzi się przez balkony dostępne z klatki schodowej, doświetlonej dużymi płaszczyznami okien dzielonych stalowymi szprosami na niewielkie kwadraty. Podłogi balkonów częściowo wypełnione są luksferami. Zespół ten, tak jak i pozostałe osiedla wzniesione przez DEWOG w tym czasie⁴, zaprojektował Albrecht Jäger⁵. Mieściły się w nim niewielkie i tanie, jednak funkcjonalne, „zdrowe i gustowne” mieszkania, otoczone terenami rekreacyjnymi.

W porównaniu z latami dwudziestymi forma budynków ulega uproszczeniu. Początkowo rozrzeźbiona ryzalitami i cofnięciami linia zabudowy zostaje wyprostowana, odstępuje się od stosowania geometryzującego detalu, a elewacje zyskują zdecydowanie horyzontalny układ.

Wille

Na terenie Opoli znajduje się kilkadziesiąt modernistycznych willi, skupionych głównie na wyspie Pasięka oraz w tzw. „dzielnicy generalskiej”, między ulicami Nysy Łużyckiej i Gen. W. Andersa. W dzielnicy tej powstała w latach trzydziestych zabudowa skupia się wzdłuż pięciu wytyczonych ciągów na osi północ – południe. Projekty poszczególnych willi są zindywidualizowane, przy zachowaniu stylistycznej jednorodności. Część budynków posiada dekorację elewacji (np. z motywami egipskimi) lub detal (sfinksy strzegące wejścia, gięte barierki, uproszczone portale), jednak większość jest gładko tynkowana, z zaokrąglonym lub prostokątnym ryzalitem w środkowej osi fasady. Bryła zewnętrzna budynków w większości przypadków jest nienaruszona, a zmiany wprowadzone we wnętrzach niewielkie.

Na Pasięce inwestorzy (głównie prywatni) zmagali się z deficytem działek budowlanych – nowe „wycinano” z wcześniejszych podziałów, więc wille modernistyczne przeplatają się z zabudową z XIX wieku i wcześniejszą. Występują tu motywy kojarzone z nurtem marynistycznym – okrągłe okna, płynne linie budynków, cofnięte górne kondygnacje obok kubistycznych i minimalistycznych form. Elewacje pozbawione są całkowicie ornamentów, budynki oddziałują jedynie swą ekspresyjną formą. Niektóre projekty (np. ul. Powstańców Śląskich 33 i 38) wykazują wiele zbieżności z projektami Albrechta Jägera we Wrocławiu, co przy braku dokumentów archiwalnych jest jedyną wskazówką co do ich autorstwa lub inspiracji autora. Mimo to wydaje się, że w zakresie budownictwa jednorodzinne opolską architekturę więcej łączy z sąsiednimi Katowicami, niż ze środowiskiem wrocławskim.

Wśród budynków wzniesionych na potrzeby prywatnych przedsiębiorców wyróżniają się sklepy meblowe Ernesta Machinka z taflami giętego szkła na elewacji (ul. Barlickiego 5), obłożony ceramicz-

4. Np. w Zabrze (ul. Damrota, Zieleniewskiego, Żółkiewskiego)

5. Szczyпка-Gwiazda Barbara, *Oblicza modernizmu w architekturze Górnego Śląska*, [w:] *Architektura modernistyczna Katowic i innych miast polskiego i czeskiego Śląska* (referaty wygłoszone na sesji naukowej w Katowicach 25 października 2002), red. Gabriela Bożek, Katowice: Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego, 2002, s. 23-46.

3. Budynek dawnego Kreis Giro- und Sparkasse (obecnie bank PKO) przy ul. Damrota 2a w Opolu, proj. Oskar Goltz, 1924. Fot. E. Kalbarczyk-Klak, 2008.

na okładziną budynek – biurowiec „Herman Mueller Tuchgrossversand” ze spiętrzonymi w narożniku giętymi balkonami (ul. Kołłątaja 14) oraz nieistniejący już budynek firmy „S. Gurassa” (róg ul. Osmańczyka i ul. Książąt Opolskich) zaprojektowany przez Heinricha Tischlera z Wrocławia.

Budynki użyteczności publicznej i kościoły

Budynki użyteczności publicznej w Opolu projektowane były w większości przez dwóch architektów – Oskara Goltza oraz Johannes Traugotta Schmidta⁶. Pierwszy z nich, pomimo pewnego nowatorstwa („krystaliczne” wybudówki i gzymsy, wieloskrzydłowe budynki oparte częściowo na słupach), nawiązywał do historycznych stylów przez stosowanie ornamentyki i łuków ostrych w elewacjach.

Na podstawie licznych analogii do budynków jednoznacznie przypisanych jego osobie, Oskara Goltza uznać można także za autora budynku z 1924 r., mieszczącego pierwotnie *Kreis Giro- und Sparkasse* (obecnie bank PKO) przy ul. Damrota 2a, łączącego elementy historyzujące z nowoczesnymi. W przyziemiu jego północnej elewacji znajdują się duże ostrołukowe wnęki rozdzielone pilastrami, a w nich prostokątne okna. Wyżej umieszczono otwory okienne, w górnej części cztero-, w dolnej dwuskrzydłowe, a nad oknami gzymsy proste z 8-bocznymi terakotowymi reliefami przedstawiającymi symbole zawodów lub gałęzi przemysłu. W podobnej stylistyce, także z wnękami w przyziemiu, wzniesiono oddaną do użytku w 1928 r. siedzibę Izby Rzemieślniczej (*Handwerksskammer*), o ekspresjonistycznych wnętrzach zaprojektowanych przez A. Henniga i fasadzie zdobionej trzema trójkątnymi ryzalitami. Jednocześnie w ówczesnej prasie Goltz łączony jest z projektem dawnej Izby Rolnej⁷ (obecnie Zespół Szkół Ekonomicznych) przy ul. Kościuszki 43 – budynku całkowicie wolnego

od historyzujących nawiązań, o odważnej, ekspresyjnej formie.

Johannes Traugott Schmidt, architekt miejski na przełomie lat 20. i 30. XX w., odpowiedzialny był m.in. za projekty licznych szkół oraz przebudowę ratusza. Łączy je funkcjonalna prostota brył, zestawianych z elementami o różnych gabarytach. Ich zdobnictwo jest oszczędne, ale nowoczesne w formach – płaskorzeźby z motywami egipskimi w portalach, modernistyczne witraże, monumentalne malarstwo Ludwiga Petera Kowalskiego. Najlepszym przykładem jego czytelnego w tkance miasta stylu jest dawna Miejska Szkoła Zawodowa (*Städtische Berufsschule*), obecnie Zespół Szkół Elektrycznych przy ul. T. Kościuszki 39-41. Budynek wzniesiono w latach dwudziestych XX w. na planie litery C, z 4-kondygnacyjnymi skrzydłami i parterową dobudówką mieszczącą salę gimnastyczną. Elewacje dzielone są rzędami dużych prostokątnych okien, ujętych w proste, obiegające budynek gzymsy, a mocno wysunięty przed lico ścian okap płaskiego dachu optycznie zamyka od góry całą kompozycję. Wnętrze rozplanowane jest w sposób prosty i funkcjonalny – jasne korytarze i klasy, zaokrąglone naroża, szerokie ciągi komunikacyjne. Szkole towarzyszy kompleks sportowy – boiska, szatnie, bieżnia. Najpełniej odzwierciedla ona normy stosowane przy budowie szkół, zarówno jeśli chodzi o bryłę i rozplanowanie wnętrza oraz zaplecza sportowego, jak i wystroju malarskiego oraz rzeźbiarskiego. O jej funkcjonalności świadczy fakt, że od momentu powstania do dziś w budynku nie wprowadzono żadnych większych zmian.

Najbardziej udane modernistyczne realizacje w Opolu to wzniesiony w latach 1932-34 wg proj. Friedricha Lehmana budynek rejencji oraz budynek poczty z 1932 roku.

„Nowa” rejencja, obecnie Opolski Urząd Wojewódzki (ul. Piastowska 14), usytuowana jest na miejscu zburzonego zamku piastowskiego. Składa się z kilku rozplanowanych na linii łamanej segmentów, wśród których głównym jest siedmiokondygnacyjne skrzydło północne, w części środkowej wsparte na trzech rzędach stalowych filarów. Południową część założenia tworzy wygięte w kształt łuku dwukondygnacyjne skrzydło, położone niemal prostopadle

4. Budynek „nowej” rejencji w Opolu (ob. Urząd Wojewódzki), ul. Piastowska 14, proj. Friedrich Lehmann, 1932-36. Fot. E. Kalbarczyk-Klak, 2009.

6. Schmidt Johannes Traugott, *Neubauten der Stadt Oppeln*, Berlin 1929, s. 4 i nn.

7. *Die neue oberschlesische Landwirtschaftskammer*, „Oberschlesien in Bild”, 51/1928, s. 4.

5. Nowa część budynku pocztowego, ul. Korfantego 1 w Opolu, ok. 1932. Fot. E. Kalbarczyk-Klak, 2009.

6. Kaplica cmentarna na cmentarzu komunalnym w Opolu, proj. Miejski Urząd Budowlany w Opolu, ok. 1935. Fot. E. Kalbarczyk-Klak, 2009.

do głównego i połączone z nim łącznikiem. Elewacje wyłożone są płytkami ceramicznymi oraz kamiennymi i podzielone pasami prostokątnych okien, z rzędem okien okrągłych w tylnej elewacji. Całość przykryta jest płaskimi dachami. Po południowej stronie budynku znajduje się wąski pas komponowanej zieleni, sąsiadujący bezpośrednio z dawnym stawem zamkowym. Powojenne zmiany to m.in. wprowadzenie zewnętrznej, przeszklonej windy na frontowej elewacji, zmiana kształtu okien przyziemia w łączniku oraz budowa tzw. Ostrówka, przybudówki na tyłach obiektu.

Trójskrzydłowy budynek poczty, obecnie gmach TP SA (ul. Korfantego 1), dostawiono ok. 1932 r. do neorenesansowego gmachu Poczty Głównej z lat 1852-53, tworząc zespół na rzucie wieloboku, z obszernym wewnętrznym dziedzińcem i wschodnią elewacją poprowadzoną nieco wklęsłą linią. 5-kondygnacyjne skrzydła przykryte są płaskim dachem z mocno wystającym okapem, będącym motywem powracającym w wielu opolskich realizacjach. Między oknami wykonano poziome żłobienia w tynku. Na klatce schodowej znajdują się geometryczne witraże z biało-granatowego szkła, szczątkowo zachowany wystrój wnętrza wykonany był w stylu Art Déco. Przed prowadzącą na dziedzińiec bramą znajduje się pomnik Poległych Pocztovców autorstwa Feliksa Kupscha.

W latach 1918-1937 wzniesionych zostało w Opolu kilka żelbetowych kościołów⁸, które przy su-

rowej formie posiadają stylowy wystrój w skład którego wchodzi witraże, mozaiki, kraty itp. Około 1935 r. powstał przy ul. Cmentarnej zaprojektowany przez architekta krajobrazu Gustava Allingera cmentarz komunalny z zespołem kaplicy cmentarnej, autorstwa Miejskiego Urzędu Budowlanego w Opolu.

Podsumowanie

W Opolu oprócz modernistycznych budowli zachowało się dużo detalu architektonicznego i przykładów małej architektury, m.in. fontanny, ogrodzenia, rzeźby wolnostojące, portale i figury na elewacjach, witraże, kraty itp. W rzeźbie dominowały motywy związane z rozwijającym się przemysłem, maszynami oraz pomniki o tematyce militarnej. Część obiektów, zarówno wolnostojących jak i zdobiących elewacje, wykonana została przez znanych rzeźbiarzy: Thomasa Myrtka (płaskorzeźby i portale, ul. Damrota 10, ok. 1922 r.; sześć figur na elewacji szkoły, ul. Reymonta 43, lata dwudzieste XX w.), Feliksa Kupscha (pomnik poległych pocztowców, ul. Korfantego, ok. 1932 r.).

Większość zabudowań jest w stanie dobrym, przeważnie użytkowane są one zgodnie ze swoim pierwotnym przeznaczeniem. Najczęściej wprowadzane zmiany to usuwanie pierwotnego wystroju (m.in. monumentalnych malowideł ściennych), wymiana stolarki, zarówno okiennej jak i drzwiowej oraz zmiany w wielkości i układzie okien.

8. M.in. kościół pw. Św. Apostołów Piotra i Pawła, ul. Mickiewicza, Opole, proj. A. Kickton, 1923-25; kościół pw. Św. Józefa, ul. Prószkowska, Opole - Szczepanowice, proj. Reck?, 1928-29; kościół pw. Św. Michała, ul. Do- mańskiego, Opole-Półwieś, 1936-37.